

VERDAGUER I ELS MODERNISTES GIRONINS

Mossén Cinto mai no s'hauria arribat a imaginar que, al final de la seva vida, la seva imatge seria tan valorada pels intel·lectuals i artistes modernistes.

MARGARIDA CASACUBERTA

SENS dubte, el 1902 és un any important per a la ciutat de Girona. «La nostra ciutat es desensopeix; ja era hora», escriu Santiago Masó i Valentí a les pàgines de la tot just estrenada revista *Vida* (1902-1903) a començament del mes de març, en un article en què comenta molt favorablement la iniciativa de *L'Enderroch* (1902) d'organitzar uns Jocs Florals alternatius al caduc Certamen Literari de Gerona. Segurament era la primera –i única– vegada que la publicació que representa el «modernisme de bona mena» –per dir-ho amb una expressió feliç de Marià Vayreda– a Girona, sancionava una iniciativa dels seus rivals més directes i també més propers, fundadors d'una revista que havia començat a sortir feia amb prou feines un mes, titulada significativament *L'Enderroch*, i a la qual els nois de *Vida* van poder cantar amb satisfacció les absoltes pocs dies després d'haver-se celebrat el certamen de la ruptura. Tant de bo, deien els rivals, que no tornés a aparèixer mai més a Girona una opció intel·lectual

tan nefasta per al catalanisme com la que representaven els modernistes de *L'Enderroch*. A partir d'aquells moments –la revista va publicar el darrer número amb data de maig-juny de 1902– ells s'encarregarien de vetllar per la bona salut d'un modernisme que s'estava emmotllant als paràmetres ideològics i culturals de la Lliga Regionalista.

EL MODERNISME GIRONÍ O ELS LÍMITS DE LA MODERNITAT

En qualsevol cas, nefasta o no –hauríem de saber què vol dir exactament l'adjectiu *nefast* per als redactors de *Vida*–, els Jocs Florals de *L'Enderroch* van servir per acabar d'esfondrar una institució la sola existència de la qual, a l'inici del nou segle, explica les dificultats amb què es van trobar la cultura i la societat gironines a l'hora d'emprendre el camí de la modernitat. O, per dir-ho amb els mots de l'època, per apuntar-se a les files del modernisme –aquell procés de transformació integral de la cultura catalana, considerada tradicionalista, antiquada i provinciana, en una cultura moderna, europea i nacional–, ni que fos al cap de deu anys de la definició del moviment a Barcelona, en uns moments en què fins i tot la paraula modernisme havia modificat el seu significat primigeni.

El modernisme gironí, en efecte, ben poca cosa tindrà a veure amb els manifestos dels «àngels exterminadors»(1) de la revista barcelonina

Il·lustració modernista per a la coberta d'*Aires del Montseny*.

Verdaguer a la font del Desmai, en un oli de Marià de Picó.

La mort de Verdaguer, a la revista *La vida galante*.

L'Avenç (1889-1893) contra tot allò que fes tuf de resclosit a la cultura catalana i a favor de tot allò que, de forma indiscriminada, es pogués considerar nou i modern. Els qui s'autoanomenen –amb la boca petita, val a dir-ho– modernistes a Girona, ho fan restringint dràsticament el significat del terme a una forma de catalanisme empeltat de vitalisme, políticament possibilista i defensor a ultrança de l'equació entre Pàtria i Fe, la famosa i productiva «Catalunya cristiana» de Josep Torras i Bages que era a la mateixa base del discurs ideològic de la Lliga Regionalista.

I Pàtria i Fe és el que aconseguia d'assimilar i conciliar, segons els redactors de *Vida*, Jacint Verdaguer, un personatge que mor a l'edat de cinquanta anys, al pic de la maduresa com a home i com a poeta, el 10 de juny de l'any de les vagues, de la suspensió dels drets constitucionals i la declaració de l'estat de setge, l'any dels aldarulls durant la celebració dels Jocs Florals de Barcelona i de la interrupció de la festa, que no es va poder tornar a reprendre fins a la tardor del 1902 i encara fora de Barcelona, més enllà de les fronteres de l'Estat espanyol, al Canigó, la mun-

tanya mítica, símbol de la Catalunya cristiana i irreductible, bressol de la catalanitat «ben entesa» que havia construït amb l'arquitectura de les paraules Jacint Verdaguer.

Per això la seva figura és omnipresent durant els primers mesos de *Vida*. Els redactors situen el nom de Verdaguer al capdavant de la llista de col·laboradors il·lustres amb què compta la revista(2), publiquen un poema inèdit, *Perpetuïna*, a la portada del número on s'anuncia l'aparició del recull *Flors de Maria*(3), que immediatament és ressenyat per Santiago Masó i Valentí, que referma Verdaguer com a «home capdal de les lletres catalanes»(4), informen els lectors gironins sobre l'evolució de la malaltia del poeta, fins i tot a través de corresponsals,(5) i s'adhereixen a les iniciatives procedents de particulars i institucions com l'Ajuntament de Barcelona per pal·liar l'estat de misèria en què malviu Verdaguer. Els redactors de *Vida* no fan res que no facin els redactors de les altres publicacions que, en aquests moments i arreu de Catalunya, tenen alguna relació amb el modernisme, de «bona» o «mala» mena, indistintament, cosa que, en princi-

pi, els posaria en el mateix sac que *L'Enderroch* o que les barcelonines *Juventut* i *Pel & Ploma*, però ometen del tot una qüestió important que els en separa definitivament: el calvari de l'artista.

VERDAGUER O L'ENCARNACIÓ DEL CALVARI DE L'ARTISTA MODERNISTA

Jacint Verdaguer segurament mai no s'hauria arribat a imaginar que, al final de la seva vida, la seva imatge seria tan valorada pels «joves» –i no tan joves– intel·lectuals i artistes modernistes, però així va ser(6). Desnonat per tots aquells que, des del poder civil i eclesiàstic, li havien donat ales per esdevenir un símbol vivent, van ser, entre altres, els «vells» i els «nous» modernistes qui se'l van apropiat, defensant-lo, primer; buscant-li més endavant mitjans per subsistir –és el cas tant de la Redacció de la revista *Juventut*, promotora de subscripcions destinades a ajudar econòmicament el poeta, com de la creació de les revistes *Lo Pensament Català*, *La Creu del Montseny* i *L'Atlàntida*, nominalment dirigides per Verdaguer–, i convertint-lo en «un dels seus» a través de la identifi-

Retrat de Verdaguer a la tinta, per Prudenci Bertrana.

cació que van fer del «calvari» del sacerdot-poeta amb la seva pròpia condició d'artistes disposats a viure de l'art i per a l'art, i a sacrificar-ho tot —fins la pròpia vida— per mantenir-se fidels al seu ideal. Aquest discurs, prou conegut, és el que Santiago Rusiñol i els seus amics van posar en circulació durant la darrera dècada del segle XIX i que va determinar l'existència de tants aspirants a artistes a Catalunya, durant el tombant de segle. Per això no és gens estrany que els joves modernistes veiessin també en la figura de Jacint Verdaguer, i concretament en la malaltia que l'havia de matar prematurament, la prova més fefaent que la lluita per l'ideal és una lluita a tot o res.

És clar que no tots els qui fan gala de modernisme a Girona es van prendre la mort de Verdaguer de la mateixa manera. De fet, potser, quan parlem de modernisme ens haurem d'acostumar a parlar, únicament, de les individualitats que combregaven amb aquesta concepció de l'artista, i, a Girona, cal dir que eren ben pocs: els gairebé literalment «quatre gats» —Carles Rahola, Prudenci Bertrana, Xavier Montsalvatge i Miquel de Palol— que van fundar la revista

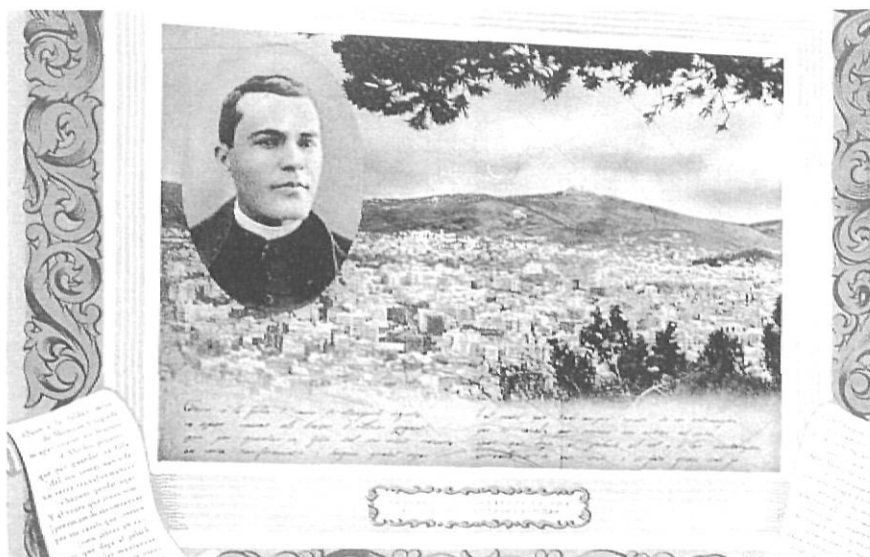
L'Enderroch i que de seguida van veure fracassat el seu projecte. Miquel de Palol, un dels col·laboradors més joves de la revista, explica molt bé les causes d'aquest fracàs a les seves memòries, titulades *Girona i jo*, on parla d'un «setmanari» —*L'Enderroch* va sortir amb una periodicitat quinzenal— «acolorit d'una ingènua ironia bohèmia [...] que va ser com un cop de pedra en les aigües manses de la vida ciutadana». Continua Palol(7): «El *Certamen Literari* va trontollar per donar pas a uns Jocs Florals que aquells amics van organitzar, més catalans i més joves d'idees; les poesies que s'hi publicaven eren noves i atrevides; però els senyors del Municipi es varen enfadar per les bromes que s'hi feia d'algun dels seus prohoms, els clergues no pogueren avenir-se que la joventut pensés una mica pel seu compte, els *plumífers* de tants diaris locals perquè se'ls treien a reluir les exorbitants i estrofolàries ensopegades; i, tots plegats, amb llurs influències i anatemes, feren que *L'Enderroch* tingués una vida tan curta com malaguanyada; fins a mi, que tot just i per benevolència hi vaig començar a publicar alguna cosa, van arribar els renys i les amenaces».

No sé si devien ser exactament les «bromes» dels redactors de *L'Enderroch* el que enfurismava les forces vives de la societat gironina. Ja hem vist més amunt que els «modernistes» de *Vida* —curiosament, alguns dels noms dels col·laboradors coincideixen en totes dues publicacions— no s'havien estat de qualificar de «nefasta» per al catalanisme la visió del món que destil·lava la revista. Segons això, què hi pot haver de més «nefast» que desobeir les consignes del catalanisme que es vertebrava al voltant de la Lliga Regionalista i que considera el «cas Verdaguer» com un polvorí a punt d'explotar que més val no manipular si no es vol córrer el perill de fer-se mal? I els nois de *L'Enderroch* van prendre clarament posició, en el controvertit afer protagonitzat per Verdaguer, a favor del poeta, i es van adherir explícitament al sector que denunciava que el poeta havia estat víctima propiciatòria d'un poder que esclafa —també a la societat moderna— qualsevol element que li resulti incòmode.

I incòmode, sens dubte, li devia resultar un artista que, amb la mirada neta de prejudicis, mostrava a la

Número de la revista gironina *Vida* dedicat a la mort de Verdaguer.

Homenatge a Verdaguer en la publicitat d'una empresa barcelonina d'arts gràfiques, l'any 1955

societat les esclertes d'aquell poder, sobretot tenint en compte que l'artista en qüestió no era un desconegut, un principiant, un rebel empès pels embats de l'edat, sinó mossèn Jacint Verdaguer, el poeta nacional, l'encarnació de la Catalunya cristiana que la Lliga Regionalista havia convertit en un dels pilars del seu ideari polític, l'autor de *L'Atlàntida* (1877) i de *Canigó* (1886), els dos poemes fundacionals de l'Espanya i de la Catalunya modernes, el poeta llorejat pel bisbe Morgades durant l'emblemàtica cerimònia de la consagració del monestir de Ripoll acabat de restaurar, l'escriptor que havia prestat la seva imatge i la seva obra com a penyora de la recatalanització i de la recristianització de la societat catalana. Que la deserció de Verdaguer es veiés com un pecat de lesa pàtria no és en absolut estrany, com tampoc no ho és que tant el poder civil com l'eclesiàstic compromesos amb el projecte regionalista i possibilista de regenerar l'Espanya moderna actuessin d'acord amb l'envergadura d'una falta com aquella. I no van dubtar a retirar-lo de la circulació, ras i curt, sense gaires contemplacions.

ELS ÚLTIMS DIES DE VERDAGUER VISTOS DES DE L'ENDERROCH I VIDA

Als joves de *L'Enderroch*, doncs, es pot atribuir l'article sense signar amb què, a mitjan abril de 1902, la revista alerta els seus lectors sobre la gravetat de la malaltia de Jacint Verdaguer. Una malaltia, escriuen, «filla mes de disgustos y terribles sufriments passats que d'altre cosa, ja fins potser d'algún no massa llunyà, ya que sembla talment qu'una forsa misteriosa vagi empenyentlo calvari amunt pera acabar ab sa preciosa vida al tenirlo a la cima. Es el Cristo modern, que'ls seus amichs de veritat y els seus admiradors debem tréureli els fariseus del demunt, ja's diguin com se diguin, siga la seva carrera la que's vulga, y axò ho logrerem desenmascarantlos per si no ho van esser prou temps enrera y axís no permeterém que si desgraciadament fos arribada l'última hora á nostre exími Mossen Cinto (que Deu no ho vulgui) als que fins are l'han tingut abandonat y han ajudat à n'els seus sufriments llueixin el seu nom en la capsalera d'una subscripció pera honrarlo axecantli un monument com gloria tant preclara's

mereix, mentres l'haurán mort à disgustos y no s'hauran preocupat si la escassetat de medis podia fer qu'alguna volta's vegés faltat de lo mes essencial pera la vida».(8)

Aquestes paraules, que semblen calcades de les que apareixen en aquests mateixos moments a les pàgines de la revista *Juventut* (1900-1906), tenen ben poca cosa a veure, en canvi, amb el to i el contingut dels nombrosos articles necrològics que publicarà la revista *Vida* en el número monogràfic que dedica a la mort de Jacint Verdaguer. Malauradament, *L'Enderroch* ja s'havia acomiadat dels seus lectors amb la publicació del número especial del maig-juny, dedicat íntegrament als nous Jocs Florals de Girona, coneguts amb el nom de Jocs Florals de L'Enderroch, i no és possible acarar totes dues revistes a la llum del compromís que, l'una i l'altra, tenien contret en relació amb la figura de Verdaguer. Fer-ho hauria estat, ben segur, força productiu. Les circumstàncies no ho han fet possible, però no és difícil ni em sembla il·lícit pensar que les actituds davant la mort de Verdaguer haurien estat radicalment diferents, perquè l'afer

Verdaguer, exorcista,
en un oli de Carlos Méndez.

Verdaguer no és res més que un símptoma, un pretext per desplegar dues maneres inconciliables de pensar el món.

Segurament, als nois de *L'Enderroch* no se'ls hauria acudit silenciar el «calvari» de Jacint Verdaguer, com ho van fer els redactors de *Vida*, coherents amb la línia que havien seguit des del començament en relació amb el tema. Per a ells, com per a d'altres persones compromeses amb la Lliga Regionalista, del Verdaguer dels últims anys no se'n parlava. Com si no hagués existit. Fins i tot la poesia que es coneix popularment com a «mística» quedava esborrada de les panoràmiques sobre la vida i l'obra del poeta que apareixen publicades a *Vida*. El «Geni català», «príncep dels poetes catalans», el «trovatore més inspirat», que «va tenir la mort d'un sant», és «la personificació de l'ànima poètica de Catalunya», l'«Àngel hermós de nostra poesia [que] / se n'es tornat al cel», el «gran místic cristià» —fixem-nos en la importància de l'adjectiu(9)—, «el més gran poeta de Catalunya» i un «sacerdot exemplaríssim»(10). Començava, no cal dir-ho, el procés de mitificació en

Edicions especials de publicacions catalanes amb motiu de la mort de Verdaguer, l'any 1902.

clau catalanista conservadora de Jacint Verdaguer.

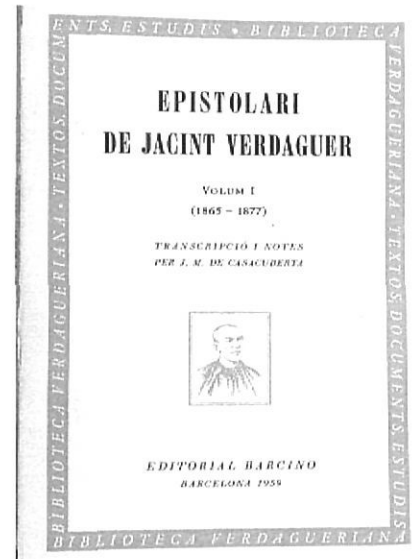
Unes quantes ombres amenaçadores planen, tanmateix, sobre les pàgines del número amb què *Vida* homenatja Verdaguer. Una, evidentment, prové de la ploma de Prudenci Bertrana, el nom que apareix tant a *L'Enderroch* com a *Vida*, el personatge controvertit que canviarà el modernisme de bona mena de *Vida* per la crua literatura de *Josafat* (1907), que provocarà les forces vives gironines amb la publicació del pamflet *La locura del general Álvarez de Castro* (1910) juntament amb Diego Ruíz, que serà empresonat després per ser-li aplicada la severa llei de premsa, que haurà de renunciar a Girona si vol continuar fidel a les paraules lapidàries amb què Carles Rahola s'havia estrenat a *L'Enderroch*: «Protesteu, poetes. Vostra veu es poderosa; feu chor ab tots els orfes de la vida, ab tots els amistançats de la miseria».(11) Bertrana, a diferència dels altres autors del número, no escriu un article sobre la vida o l'obra de Verdaguer, sinó contra el periòdic gironí *La Lucha* pel to amb què tracta la notícia de la mort del poeta i, sobretot, perquè el cro-

Catalunya Artística

nista, espanyolista i liberal, en la línia ideològica del diari *La Publicidad*, amagat rere un pseudònim no gaire afortunat, demana per enèsima vegada comptes als responsables del calvari del poeta i en denuncia la hipocresia.

Carregat d'improperis, l'article de Bertrana demostra fins a quin punt el tema Verdaguer s'havia convertit en un problema gairebé d'Estat i fins a quin punt també Prudenci Bertrana es trobava, en aquest moment concret, entre dues aigües en relació amb el modernisme. Vull dir que ni Rahola, ni Palol, ni Montsalvatge no van recórrer a les pàgines de *Vida* per honorar la memòria del poeta mort, ni tampoc els seus noms van aparèixer gaire sovint, a partir de l'any següent, a la revista barcelonina que, sota el nom de *Catalunya* (1903-1905), aplegava amics de Josep Carner i simpatitzants de les idees que el jove poeta posava en circulació(12) per tal de convertir el modernisme «de bona mena» en l'únic modernisme possible, i tan possibilista com la política de la Lliga Regionalista. El nom de Bertrana, en canvi, sí que hi apareix, juntament amb el de Rafael Masó i

altres gironins. En aquests moments, l'autor de *Josafat* devia veure en la gent de *Catalunya* una promesa de futur professional en el terreny de les lletres catalanes que calia, per damunt de qualsevol altra consideració, explorar. Tanmateix, d'aquesta exploració, que va durar anys i va ser altament conflictiva, en va resultar una trajectòria literària i, sobretot, intel·lectual, molt més apropada a la idea del calvari de l'artista modernista(13) –modern, en definitiva– que encarnava la figura de Verdaguer que no pas a la compromesa i selectiva via que seguien els intel·lectuals que, a partir de 1906, Eugeni d'Ors llorejaria amb el nom de noucentistes.

UNA POSTIL·LA SOBRE LA FORTUNA D'EL MÍSTIC, DE SANTIAGO RUSIÑOL

L'actitud de Bertrana davant del crític de *La Lucha* no s'allunya gaire, tanmateix, de les opinions que segurament en devien tenir els nois de *L'Endevoch*, com tampoc no s'allunya de les consideracions que es fan des de *Catalunya* o fins i tot des de *Juventut* sobre el tractament periodístic del «cas Verdaguer». Salvant els matisos, es percep una mena de

consens entre els diferents grups ideològics que en el tombant de segle comparteixen la idea de la regeneració del país a través del catalanisme pel que fa al tractament d'aquest tema, com hem vist, tan delicat. Malgrat l'esforç que he fet per diferenciar els Rahola, Palol i Montsalvatge de Bertrana, és significatiu que, en estrenar-se *El Místic*, de Santiago Rusiñol, a Girona, el comentari que publiqui Carles Rahola a *El Autonomista* sobre el drama que gira a l'entorn de la vida i la mort de Verdaguer s'acosti tant a l'article de Bertrana: «En el Principal, ayer estrenóse *El Místico*» –escriu Rahola(14)–. «Es de lo peorcito que ha escrito Rusiñol. La manera de obrar de los personajes es inverosímil. El espectador está continuamente haciendo una protesta muda contra tanta falsedad. Para demostrar todo esta claro que se necesita gran espacio, de que no disponemos. Quizá otro día daremos del drama una impresión analítica. –Debemos decir, esto no obstante, que en la última producción dramática de Rusiñol, hay rasgos de fino humorismo, a veces rebuscados, otras exagerados. –A decir verdad nosotros pre-

ferimos el cantor de los jardines solitarios y las carreteras blancas, infinitas; el narrador de los idilios mates; el visionario de las *Oraciones* y de *Fuils de la vida*». Tant com s'acosta la lectura que fan d'*El Místic* dues percepcions de la realitat i la cultura tan diferents com les de Josep Carner i, en general, els redactors de *Catalunya*, i Emili Tintorer i els seus amics de *Juventut*.

És aquest darrer qui escriu una crítica més sagnant contra el drama per antonomàsia de Santiago Rusiñol, per la banalització que fa del tema i, sobretot, per l'opció que pren Rusiñol de donar peixet al gran públic, emulant els procediments del populisme més planer. Segons Tintorer, si Rusiñol volia fer justícia a Verdaguer i redimir la figura del poeta, no ho havia de fer a través d'un drama on apareixen, escriu(15), «bon xich desfigurats els personatges y moltes situacions escénicas», sinó comproment-se de debò. Una cosa és l'art i les regles que regeixen l'art, i l'altra –ben distinta– és la realitat: «Si en Rusiñol s'ha sentit redemptor, tenia d'agafar la creu al coll y parlar sense embuts, exposant-se a les conseqüències;

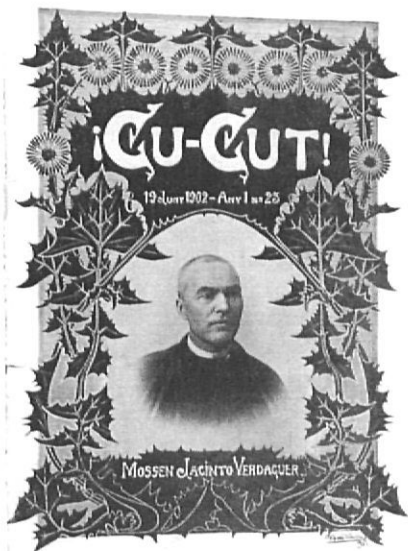
AL CEL per Jacinto Verdaguer, Poesia

HEREDITARIA
Alcázar pascual
Poesia de Jacinto Verdaguer, Poesia
Hereditaria
Alcázar pascual
Poesia de Jacinto Verdaguer, Poesia
Hereditaria
Alcázar pascual
Poesia de Jacinto Verdaguer, Poesia

Butlletí mensual, portaveu dels escolars catalans
REDACCIÓ: Carre Cardot, 4, principal
ADMINISTRATIU: Escudellers Rambla, 8, primer pis

Mossèn Mossèn Cinto s'ha post el gran mestre de la poesia catalana. Però si l'han rebuda de les més altes regions del episodi, com la dels altres que s'opona a les més grans ditadores de nostre present, no farà un temps inacceptable avans no des de acabar el episodi de la terra abans viage i emigrar cap del esquadron de l'Aravall i de la reconquesta de Catalunya, comença en les vintelles del Cango. Per avo la admiració de la terra catalana contra el poeta tant la calura, no corre perill d'estremar-se.
D'investir a CATALUNYA, que de la paraula del cos en el drama de la teologia de son tema, una se comença en honor de grans i als grans joliers en sa modesta cultura, vol fer reflexió en el chor fervent d'homenaje: endressat a honor al poeta Verdaguer, el mes gran poeta qu'ha toquet l'Art català en son modern i esplendor renaixement

tenia de dir els noms y apellidos y presentar els fets en tota sa brutalitat per a treure'ns del dubte. No fent-ho aixís, valia més que deixés en pau als morts y als vius, als que jo crech qu'ha fet un molt flach servey». La gent de Catalunya, després de llegir el comentari del seu rival,

no es molesta ni a encarregar la crítica d'El Mistic. Josep M. Tallièn, encarregat de la crítica teatral, opta per reproduir íntegrament a les pàgines de Catalunya l'article de Tintorer(16). És un dels múltiples exemples que permeten apreciar la capacitat que té el catalanisme

—entès en sentit ampli— a començament de segle per neutralitzar les dissonàncies ideològiques dels grups diversos que l'integren i per difuminar els contorns del modernisme.

Margarida Casacuberta és professora de literatura catalana contemporània a la UdC.

Notes:

(1) És una de les expressions que utilitza Joan-Lluís Marfany per parlar del grup de L'Avenç. Vegeu, d'aquest autor, la síntesi sobre «El Modernisme» dins Joaquim MOLAS ed., Història de la Literatura Catalana. Part Moderna, vol. VIII, Barcelona, Edicions Ariel, 1988, p. 75-142. Sobre el modernisme a Girona, continua essent indispensable l'estudi de M. Dolores FULCARÀ, Girona i el modernisme, Girona, Instituto de Estudios Gerundenses, 1976.
(2) «Espingolant.—Crònica», Vida, núm. 4, 9-III-1902, p. 61-62.
(3) Jacint VERDAGUER, «Perpetuina», Vida, núm. 7, 27-IV-1902 (portada).
(4) Santiago MASO Y VALENTI, «Flors de Maria de Mossèn Verdaguer», Vida, núm. 9, 29-V-1902, p. 136-137.
(5) E. De LLIUJA, «Desde Barcelona», Vida, núm. 7, 27-IV-1902, p. 108-109.
(6) Vaig parlar de la relació estreta que mantenen els modernistes amb Verdaguer i la utilització que fan de la imatge del capellà-poeta com a model per al sacerdot de l'art a «El calvari de Mn. Cinto, una metàfora del calvari de l'artista. Apunts sobre El Mistic, de San-

tiago Rusiñol». Anuari Verdaguer, 1995-1996, Vic, Eumo Editorial, 1999, p. 399-412.
(7) Miquel de PALOL, Girona i jo, Barcelona, Editorial Pòrtic, 1972, p. 74.
(8) «Mossèn Jacinto Verdaguer», L'Enderroch, núm. 6, 16-IV-1902, p. 39-40.
(9) Xavier VIURA, «Mossèn Jacinto Verdaguer», Vida, núm. 11, 30-VI-1902, p. 165-166.
(10) Josep FRANQUET Y SERRA, «Mossèn Jacinto Verdaguer», Vida, núm. 11, 30-VI-1902, p. 166-170.
(11) Carles RAHOLA, «De la poesia», L'Enderroch, núm. 3, 2-III-1902, p. 26-27.
(12) No només a través de Catalunya, sinó també a través de les institucions estudiantils de què formava part, la Congregació Mariana i la Lliga espiritual de la Mare de Déu de Montserrat. Aquest tema ha estat perfectament desbrossat per Jaume AULET, «La mort de Jacint Verdaguer vista per Josep Carner i Jaume Bofill i Mates des de la Congregació Mariana dels Jesuïtes de Barcelona», Anuari Verdaguer, 1995-1996, Vic, Eumo Editorial, 1999, p. 389-397.
(13) La idea del calvari en relació amb la

trajectòria artística de Bertrana va servir de columna vertebral del dossier «Prudenci Bertrana, entre dos aniversaris», Revista de Girona, núm. 154, setembre-octubre 1992.
(14) P., «Teatros», El Autonomista, 16-V-1904. Agraïxo a Glòria Granell, autora d'un treball de recerca sobre Prudenci Bertrana, 1892-1906: Els primers passos de l'artista, llegit a la Universitat Autònoma de Barcelona (juny 2002), encara inèdit, que m'hagi facilitat el text de Rahola. Per altra banda, cal dir que aquestes paraules són gairebé una transcripció literal dels comentaris que, per carta, li van fer Josep M. de Sucre quan l'obra es va estrenar a Barcelona, el desembre de 1903.
(15) Emili TINTORER, «Teatros», Joventut, núm. 200, 10-XII-1903, p. 810-811.
(16) «Premsa: Joventut», Catalunya, núm. 24, 30-XII-1903, p. 584-585. Per a més informació sobre la recepció d'El Mistic a l'època, Margarida CASACUBERTA, «El calvari de Mossèn Cinto, una metàfora del calvari de l'artista. Apunts sobre El Mistic, de Santiago Rusiñol», Anuari Verdaguer, 1995-1996, p. 399-412.